

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԵՐՎԱՆԴ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ ՊԻ

ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՀԻՄՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Անտիկ հեղինակների վկայությամբ իր հելլենիստական տերության հորինվածքը կառուցելիս՝ Տիգրան Բ-ն բախվեց ոչ միայն արտաքին թշնամիների դիմադրության, այլև ներքին ընդդիմության տարերային հակազդեցության հետ: Երկրի ներսում արքայի միջոցառումների հիմնական ընդդիմությունը դարձավ տարբեր երկրամասերի տոհմիկ ավագանին: Հելլենիստական միապետի հզորացումն անխուսափելիորեն պետք է հանգեցներ երկրի ներսում ավագանու դերի անկմանը և նրանց իշխանության սահմանափակմանը: Անտիկ հեղինակները ուղղակիորեն նշում են, որ Տիգրանը ստիպված էր գործադրել կոշտ միջոցներ տոհմիկ ավագանու ընդդիմությունը ճնշելու համար¹: Այդ ընդդիմակայությունն առանձին դեպքերում Տիգրանի հա-

¹ «Միհրդատյան պատերազմներում» Ապափանոսը գրում է. «Այս քաղաքը սույն տեղում թագավորը հիմնեց իր պատվին. այստեղ հավաքեց նշանավոր մարդկանց՝ սպառնալով, որ այն, ինչ նրանք չեն վերցնի իրենց հետ, բռնագրավվելու է: Քաղաքը նա շրջապատեց բարձր պարիսպներով՝ 50 արմունգ երկարությամբ» (App., Mithr., 84): Կարելի է մտածել, որ թագավորն արգելափակում էր հայ մեծատոհմիկներին քաղաքի պարիսպների ներսում՝ կտրելով նրանց մնացած Հայոց աշխարհից և իրենց փոքր հայրենիքից: Այնուհետև Ապափանոսը շարունակում է. «Դրանց խորքում կառուցվել էին շատ ծիու ախոռներ, քաղաքի արվարձանում նա խոյացրեց ապարանք մեծ պարտեզներով, որսատեղիներով և լճերով: Դրա մոտակայքում հիմնվեց հզոր ամրություն»:

Շատրվաններով և ավագաններով շրջապատված արքունի հովանոցների կառուցումը, արգելանոցների և պարադիսների տնկումը politesse տարածող լուսավորյալ միապետներին բնորոշ հատկանիշներից մեկն է: Այսպես Բուրբոնները Փարիզի շուրջը կառուցել են Վերսալը, Տրիանոնը, Սևրը, տնկել Բուլոնի անտառը և այլն: Ակամայից մտքին է գալիս «Իմաստասիրական պատկերում» (1750 թ.) թագավորին ուղղված Տյուրգոյի վերամբարձ բացականչությունը. «Ո՛վ Լյուդովիկոս, ի՞նչ վեհություն է քեզ շրջապատում: Քո երջանիկ ժողովուրդը դարձավ, «politesse»-ի կենտրոն» (Turgot A. R.J., Etymologie/Oeuvres. T.I.P.222). «Politesse»-ի տարածմանն ուղղված Բուրբոնների քաղաքականությանն նպատակներից մեկը թագավորի դեմ տոհմիկ ավագանուն, բացահայտ և ծպտյալ ֆրոնդայականներին շեղելն էր դավադրություններից, նրանց գրավել

մար ավելի վտանգավոր էր, քան արտաքին թշնամիները: Հատկապես համառորեն տոհմիկ ավագանին դիմադրում էր Տիգրանի՝ երկիրը հելլենականացնելու, այն *civil polle*² դարձնելու փորձերին:

Հենց այդ նպատակով նա ձեռնարկեց սինոյկիզմ: Տիգրանակերտի սինոյկիզմը կատարվում էր երկու եղանակով. մի կողմից հայոց հողի վրա օտարերկրյա քաղաքային բնակչության բնագաղթեցման ճանապարհով և մյուս կողմից երկրի տարբեր մասերից նոր մայրաքաղաք ընտանիքներով և սպասավորներով տոհմիկ ավագանու բռնի վերաբնակեցմամբ³: Այսպիսով Տիգրանը ձգտում էր տոհմիկ ավագանուն կտրել արմատներից, հելլենիստական մեգապոլիսի կաթսայի մեջ նե-

դեպի արքունիք, հմայել և գերել պալատական նրբին կենցաղով և բարքերով, թագավորական իշխանության վեհաշուք փայլով: Այսպիսով Բուրբունները ձգտում էին մի կողմից ազնվապետներին ներշնչել թագավորական իշխանության հզորության և անխորտակելիության գաղափարը և մյուս կողմից այն միտքը, որ, կորցնելով իր *ավտարկիան*, ավագանին ձեռք է բերում մեկ այլ, ավելի մեծ և արժեքավոր բան *polise*:

Նման երևույթների ենք հանդիպում ավելի ուշ շրջանի Ռուսաստանում, որտեղ Ռուսաց կայսրերը Պետրոսի հիմնած «Հյուսիսային Պալմիրայի» շուրջը կառուցում են բազմաթիվ թագավորական դղյակներ, տնկում այգիներ, արգելանոցներ և այլն: Այստեղ կազմակերպվում էին պարահանդեսներ, տոնախմբություններ, հրավարություններ և այլոք, գործում էին այս կամ այն նշանավոր ազնվապետուհու սալոններ: Այդ միջոցառումների շնորհիվ Պետրոս Մեծը, եկատերինա Մեծը և այլոք ձգտում էին կտրել ավանդապահ բոյարական վերնախավի համառությունը և ռուսներին դարձնել «ժողովուրդ *polise*»:

²«Ողջ XVII դ. ընթացքում ֆրանսիական հեղինակները ժողովուրդները դասակարգում էին համապատասխան հիերարխիկ սանդղակարգի, բավականին անորոշ, բայց միաժամանակ շատ կոշտ: Ամենաստորին աստիճանի վրա գտնվում են «վայրենիները»: Ավելի բարձր, թեպետ որոշակի տարբերություններ չկային՝ կանգնած էին «բարբարոսները»: Այդ բանից հետո, բարձրանալով ևս մեկ աստիճան, մենք հանդիպում ենք ժողովուրդների, որոնք տիրապետում էին «civilité», «politesse» և վերջապես՝ իմաստուն «police»» (Февр JL, ամբ, էջ 249): Հելլենիստական Հայաստանի և ուշ միջնադարյան Ֆրանսիայի իրողությունների համեմատությունը ֆորմացիոն պատմագիտության տեսանկյունից թերևս կարող է թվալ արհեստական, սակայն քաղաքակրթական մոտեցմանը հնարավորություն են տալիս այդ և մի շարք ուրիշ երևույթներին նայել այլ դիտանկյունից:

³Հմմտ. Խոսրով Գ Կոտակի միջոցառումների հետ:

տելու և դրա մշակութային բովի մեջ «ծուլելու» նպատակով⁴։ Դրա շնորհիվ Տիգրանի մտահղացմամբ տեղական ինքնիշխան ազնվականները պետք է վերածվեին կայսերահպատակների և հեղինակական պոլիսի քաղաքացիների։

Երկրի հեղինականացմանն ուղղված մյուս արմատական քայլերից էր հայ տոհմիկ ավագանու զավակներին իրենց միջավայրից բռնի ուժով կտրելը յասենական տիպի գիշերօթիկ վարժարաններում դաստիարակելու նպատակով։ Այստեղ պատանիները ստանում էին բարձր կրթություն արևմուտքից հրավիրված ուսուցիչներից՝ փիլիսոփաներ Ամփիկրատես Աթենացուց, Մետրոդորոս Ակեպսացուց և այլքից։ Նրանց վրա էր դրված մաս հայոց արքայազների դաստիարակության պատասխանատվությունը։ Այսպես, Տիգրանի ջանքերով Տիգրանակերտում՝ ըստ երևույթին թագավորական մատավայրին առընթեր, ստեղծվել էր յուրօրինակ վարժարան, որի մանակների կարելի է հանդիպել տարբեր ժամանակներում և տարբեր երկրներում⁵։ Այս՝ նոր աշխարհընկալման դարբնոցում կռում էին երիտասարդ արիստոկրատների նոր սերունդը՝ դաստիարակված *politesse*-ի ոգով և ընտելացված հեղինակական պոլիսի տարբեր հարանիշների. առանց

⁴ Անտիկ Գունաստանում սինոյկիզմն ընկալվում էր հենց այդ տեսանկյունից։ Այսպես հույն հեղինակներն Ատտիկայի միավորման սկիզբը և Աթենքի պատմության մեկնարկը համարում էին Թեսևի սինոյկիզմը։ Գետագոտողների մեծամասնությունը համոզված է, որ Թեսևի սինոյկիզմը պետք է ուղեկցվեր Ատտիկայի բնակչության որոշակի մասի (ամենայն հավանականությամբ արիստոկրատիայի) Աթենքում բռնի վերաբնակեցմամբ։ Պլուտարքոսը *Սինոյկիա* կոչում է Թեսևի կողմից Ատտիկայի վերաբնակեցմանը՝ Մետոյկիային (*μετ-οικία*) նվիրված տոները (*Plut. Thes.* 24)։ Այսպիսով սինոյկիզմը հույների կողմից ընկալվում էր իբրև տիեզերաստեղծ, արարչական մղում, քաղաքացետության և նոր դարաշրջանի պատմության սկիզբ։ Նույն կերպ էին սինոյկիզմն ընկալում հռոմեացիները՝ այն համարելով իրենց հայրենի քաղաքի պատմության սկիզբը։ Իբրև սրբազան և տիեզերանորոգ արարք՝ սինոյկիզմը ներկայացվում էր մաս Տիգրանի գաղափարախոսների կողմից։

⁵ Նմանատիպ վարժարանների հանդիպում ենք Ացիպիոնյան Գռոմում, Գոնդի-չապուրիում, Կարոլինգյան դարաշրջանի Սախենում, Լյուդովիկոսյան Ֆրանսիայում կամ Ռուսաստանում, որտեղ Ռուսոյական գաղափարների ազդեցության ներքո Ալեքսանդր Ա-ի կողմից Ցարսկոյե Սելոյում ստեղծվում է էլիտար գիշերօթիկ դպրոց ազնվազարմ պատանիների համար։

որոնց այդ ընտրախավն այլևս չէր կարող պատկերացնել իր կյանքը⁶։ Ի տարբերություն իր հայրերի և պապերի, ազնվազարմիկների այդ սերունդը հիացմունքով էր նայում իր կայսերը և հավատարիմ էր նրան հոգով և մարմնով։ Ընտրյալ և նվիրված երիտասարդների այդ խավից թագավորը հետագայում պատրաստվում էր հավաքագրել երկրի քարծրաստիճան պաշտոնյաների և նախարարների հիմնական զանգվածը։

Հատկանշական է, որ երբ Լուկուլլոսը պաշարեց Տիգրանակերտը և բոլորի աչքի առջև ջախջախեց Տիգրանի բանակը, քաղաքի բնակիչներն ու կայազորն առանց երկար տատանվելու ընդունեցին քաղաքը հանձնելու հռոմեական զորավարի առաջարկը։ Եվ միայն ազնվազարմ պատանիների մի խումբ, փակվելով միջնաբերդում, անձնատուր չեղավ և կռվեց մինչև վերջ՝ եղերական մահ ընդունելով հռոմեական փորձառու լեգեոներների դեմ անհավասար պայքարում։ Հատկանշական է, որ այդ պատանիների նկատմամբ հատուկ դաժանություն ցուցաբերած Լուկուլլոսը ոչ մի վնաս չհասցրեց քաղաքի այլ բնակիչներին. նրանք բոլորը վերադարձան այն քաղաքները, որտեղ ապրել են մինչև սինոյկիզմը։ Մի հարվածով ոչնչացնելով Տիգրանի կողմից այդքան խնամքով աճեցրած արիստոկրատների մի ամբողջ սերունդ՝ Լուկուլլոսը ձգտում էր առաջին հերթին Հայաստանում արմատախիլ անել Տիգրանի սերմանած նոր կայսերական աշխարհընկալման ծիլերը։ Արդյունքում այդ զաղափարաբանության կրողներից Հայաստանում մնացին շատ քչերը՝ թերևս միայն թագավորական ընտանիքի անդամները, որոնց Տիգրանը հասցրեց հանել քաղաքից մինչև ճակատամարտը։ Հատկանշական է նաև, որ գրեթե նույն ժամանակ, իր սաների ճակատագրին արժանացավ նրանց ուսուցիչը՝ Սետրոդորոս Սկեպսացին, որին հետագոտողները համարում են Տիգրանի աշխարհակալ տերության զաղափարաբանության ստեղծողը⁷։

⁶ Ռուստն Դիժոնի «դատողությունների» մեջ գրում է. «Գիտությունները, գրականությունը և արվեստը... ստիպում են նրանց (հպատակներին - Ե.Ս.) սիրել ստրկությունը և դարձնում նրանց այն, ինչ կոչվում է *polisé* ժողովուրդ»։

⁷ Степанян А., Развитие исторической мысли древней Армении. Миф. Рационализм. Историческое. Е., 1990, с. 129.

Թեև Մետրոդորոսի աշխատությունները մեզ չեն հասել⁸, այնուամենայնիվ անուղղակի տվյալների հիման վրա կարելի է որոշ ենթադրություններ անել այդ գաղափարաբանության բնույթի մասին: Իր ստեղծած դոկտրինի գլխավոր դրույթները նա անշուշտ պետք է քաղած լիներ անտիկ հեղինակների երկերից: Մեր համոզմամբ իր դոկտրինը մշակելիս, Մետրոդորոսն, առաջին հերթին, պետք է օգտվեր երկու հեղինակների՝ Իսոկրատեսի և Քսենոփոնի գաղափարներից: Հակառակ շատ անտիկ մտածողների, որոնք գիտակցելով դեմոկրատական կառավարման ձևերի և նախկին քաղաքակրթական արժեքների ճգնաժամը, դրա հաղթահարման ճանապարհները շարունակում էին որոնել ավանդական պոլիսի շրջանակներում, Իսոկրատեսն ու Քսենոփոնն առաջարկում էին նոր ուղիներ: Հատկապես համոզվելով, որ պոլիսային պետություններն ի վիճակի չեն ինքնուրույնաբար հաղթահարել քաոսի ու լճացման երևույթները, որոնք Պելոպոնեսյան պատերազմից հետո դարձան հունական քաղաքական կյանքի անբաժանելի մասը, նրանք անտիկ քաղաքակրթության զարգացումը տեսնում էին հոմոնոմիայի (ὁμο-νομος)՝ ավանդական պոլիսային և միապետական ձևերի համաձուլման մեջ:

Այստեղ կանգ առնենք Քսենոփոնի գաղափարների վրա, որոնք առավել ցայտուն արտացոլում են գտել վերջինիս ծրագրային և ըստ էության, ամփոփիչ աշխատության՝ «Կյուրոպեդիայի» մեջ: Դա մի պատմավեպ է, որը քիչ առնչություն ունի նկարագրվող դարաշրջանի և իրական պատմական անցքերի հետ: Վերջիններս ընդամենը պայմանական խորապատկեր են հեղինակի գաղափարաբանական հայացքները բացահայտելու և հիմնավորելու համար: Քսենոփոնի պատմավեպը կատարյալ միապետական իշխանության ներքո է, որում, սակայն, միապետությունը պատկերված է ոչ թե արևելյան թոնապետության տեսքով, այլ իբրև անտիկ պոլիսի և կայսրության

⁸ Մետրոդորոսի աշխատությունները չեն պահպանվել թերևս ուշ շրջանի հռոմեական պաշտոնական քաղաքական հայեցակարգին հակասելու պատճառով: Դրա հակառակ օրինակը կարելի է համարել Պլուտարքոսի եվրոպականտրոն հայեցակարգը, որի շնորհիվ նրա ստեղծագործությունները կայսրությունում դարձել էին քրեստոմատիական:

համաձուլում: Պրանում հավասարաչափ ներկայացված են իշխանության երեք ձևերը՝ դեմոկրատական, արիստոկրատական և միապետական: Անշուշտ Քսենոփոնի ստեղծած պատկերը ուտոպիական է: Պետության գլուխն այստեղ կանգնած է արքան, որը միաժամանակ քրմապետ է և ժողովրդական ժողովի առաջնորդ, բացի այդ նա իրականացնում է բարձրագույն ռազմական իշխանությունը: Թեև թագավորի իշխանությունը ժառանգական է, սակայն Քսենոփոնը բազմիցս ընդգծում է, որ արքան իշխում է ոչ թե իբրև բռնակալ, այլ առաջնորդվելով աստվածների սահմանած և ողջամիտ բանականության օրենքներով (νόμος):

Պարսկական նահապետական պետությունը «Կյուրոպեդիայում» պատկերված է իբրև պոլիսային կառույց՝ իր մեջ համատեղող տոհմա-ցեղային և քաղաքացիական կազմակերպություններին բնորոշ գծերը: Լինելով ազատ՝ պարսիկները բաժանվում են լիիրավ քաղաքացիների-հոմոտիմոսների (ὅμο-τιμοσ) և մնացած, իրավազուրկ զանգվածի՝ սովորական ժողովրդի: Հոմոտիմոսների արտոնյալ դասին կարող են պատկանել միայն նրանք, ովքեր հատուկ վարժարաններում պետական հսկողության ներքո՝ ստացել են ճիշտ դաստիարակություն: Երիտասարդ սերնդի դաստիարակությունն այստեղ իրականացվում է հատուկ տարիքային խմբերի շրջանակներում՝ տղաների (մինչև 16-17 տարեկան), էֆերոսների (հաջորդ 10 տարի) և այրերի (հաջորդ 25 տարի): Դասից դաս անցնելու համար սաներին անհրաժեշտ էր հաղթահարել բավականին բարդ նվիրաբերական փորձություններ, որոնց նպատակն էր ապացուցել ֆիզիկական պատրաստվածությունը (տղաների համար), քաղաքացիական առաքինությունների (էֆերոսների համար) և ապա իմաստունությամբ օժտվածությունը (այրերի համար): Միայն նրանք, ովքեր անցել են մարմնական պատրաստվածության և քաղաքացիական առաքինության դպրոց, կարող էին դառնալ լիիրավ այրեր-հոմոտիմոսներ: Այն հոմոտիմոսները, որոնք միշտ անշեղորեն կատարել են իրենց քաղաքացիական պարտքը, ժամանակի ընթացքում կարող էին անցնել ամենաբարձր դասի շարքերը՝ ավագանու խորհրդի մեջ: Ըստ Քսենոփոնի, հոմոտիմոսներ պատրաստող վարժարանը բաց է բոլոր պարսիկների համար, սակայն, ըստ էության՝ հասա-

նելի է միայն ունեւոր քաղաքացիների երեխաներին, որովհետեւ միայն նրանք կարող են պահել երեխաներին, չստիպելով վաղ տարիքից աշխատել և ուսուցիչների հսկողության տակ զբաղվել ինքնակատարելագործմամբ: Հոմոտիմոսներից կազմված ընտրախավը պետք է դառնար նոր պետության գլխավոր հենարանը:

Հատկանշական է, որ իր հորինված կատարյալ պետությունը Քսենոփոնը տեղադրում էր ոչ թե Արեմուտքում, օրինակ՝ իր սիրելի Ապարտայում կամ իր հակախոհ Պլատոնի պես, Հերկուլեսյան սյուններից այն կողմ՝ Ատլանտիդայում: Այդ ուտոպիական պետությունը նա տեղադրում է Արեւելքում, որտեղ շուտով իսկապես պետք է ստեղծվեր առաջին հելլենիստական միապետությունը՝ Ալեքսանդր Մեծի տերությունը, և ապա նրա բազմաթիվ հաջորդները: Ըստ երևույթին՝ Քսենոփոնը, Իսոկրատեսը, ինչպես և նրանց շատ այլ ժամանակակիցները գիտակցում էին, որ նոր տիպի քաղաքակրթության ձևավորումն անհնարին է անտիկ պոլիսային արժեքներով կաղապարված Հունաստանի հողի վրա: Քսենոփոնը դա պետք է գիտակցեր առավել պարզ քան որևէ մեկը, քանի որ լավ էր ուսումնասիրել թե՛ Արեւելքի, թե՛ Արեմուտքի կյանքը⁹: Արդյունքում նա եկավ այն համոզմանը, որ ապագա հելլենիստական (հետագայում նաև Բյուզանդական) տիպի սինկրետիկ պետություն կարող է ձևավորվել միայն Արեւելքում և դրա ստեղծողը պետք է լինի վառ անհատականություն՝ Մեծ տիտղոսի արժանի¹⁰: Ահա

⁹ Հայտնի է, որ նա դիվանագետի կամ վտարանդու կարգավիճակով ապրել է շատ երկրներում և որպես վարձկան զինվոր ծառայել է զանազան բանակներում:

¹⁰ Քսենոփոնի համոզմամբ նոր պետության մեջ հատուկ դերակատարություն պետք է ունենա կատարյալ տիրակալը, օժտված տարբեր առաքինություններով, իր մեջ զուգակցող լավագույնը, որ կարելի է քաղել պետության երեք ձևերից: Է. Ֆրոլովը քննադրելով Քսենոփոնի քաղաքական հայացքները գրում է. «Իմանալով Քսենոփոնի հետագա գործունեությունն ու ստեղծագործությունները կարելի է վստահ ասել, որ այդ գաղափարների հիմքում ընկած է պատկերացում դեմոկրատական հասարակարգի և արդարության սկզբունքի միջև անհամատեղելիության մասին: Վերջինս խառնված է արիստոկրատական ռազիոնալիզմի և պոլիսային հանրապետության տկարության գաղափարի, ինչպես և կատարյալ խելքի և ուժեղ կամքի տեր անձի, զորավարի և քաղաքագետի (որը նաև ունի իրական ուժ՝ օրինակ հավատարիմ բանակ) նկատմամբ անսահմանափակ հավատի վրա»: «Այդ հավատը ուժի գերակայության և «կատարյալ անձի» կարողությունների նկատմամբ, այն կարևոր բանն էր, որ ապագա «Կյուրոպեդիայի» հեղինակը քաղել է իր ուսումնառության տարիներից, սեփական փորձից և նորագույն փիլիսոփայական ուսմունքներից» (Фролов Э., Ксенофонт и его «Кироппедия»: Ксенофонт. Кироппедия. М., 1976, с. 247).

թե ինչու «Կյուրոպեդիայում» այդ պետության ստեղծողը՝ Կյուրոս Մեծը, պատկերված է Մեդիայի, Պարսկաստանի և Հայաստանի հետնախորքի վրա: Դեռ ավելին՝ Քսենոփոնի ստեղծագործության գլուխներից մեկի (Գ, I) իմաստային առանցքը կազմում է երիտասարդ արքա Կյուրոսի և իր պատանեկության ընկեր հայոց թագաժառանգ Տիգրանի ազոնը:

Այդ երկու նշանավոր գործիչները միասին դաստիարակվել են հոմոտիմոսների կրթող վարժարանում և օժտված են քաղաքացիական բարձրագույն առաքինություններով ու իմացությամբ: Այսպես Տիգրանը ներկայանում է իբրև արժանավոր քաղաքացի, որը, չնայած իր երիտասարդ տարիքին, հանդես է գալիս իբրև սոփեստական գիտելիքների կրող. նա կատարելապես տիրապետում է պոլիսային կյանքի հիմքը կազմող փիլիսոփայական հռետորության արվեստին (τέχνη ῥητορικῆς): Ըստ էության՝ հայոց թագաժառանգը նոր տիպի տիրակալ է, որին իր իմացության, և ինչու չէ, իմաստասիրական հմտության շնորհիվ, հաջողվում է փրկել մերձավորներին և ողջ երկիրը: Միևնույն ժամանակ նրա հայրը՝ հայոց արքան, «Կյուրոպեդիայում» ներկայացվում է իբրև պրոֆան՝ համապատասխան բնորոշ կեցվածքով: Առանձին դեպքերում նա թողնում է ուղղակի խղճուկ տպավորություն, և Քսենոփոնն, անգամ չի նշում նրա անունը: Հայոց արքան այստեղ ի հայտ է գալիս իբրև դարձ ապրած ավանդական նահապետական բարքերի կրող: Այդ բարքերը, թեպետ ժամանակավրեպ են, բայց շարունակում են պայքարն իրենց գոյության համար. պատահական չէ, որ արքան հրամայում է սպանել նոր աշխարհաընկալումը մարմնավորող իր զավակին կրթած հույն ուսուցչին:

Այսպիսով, ըստ Քսենոփոնի, հելլենիստական պետության արքեստիպը գտնվում է Արևելքում, նախալեքսանդրյան ժամանակաշրջանում, և դրա ակունքների մոտ կանգնած են այդպիսի նշանավոր գործիչներ, ինչպիսին են Կյուրոսն ու Տիգրանը: Նրանցից առաջինը, թերևս, մարմնավորում է իդեալական քաղաքական գործչի ակտիվ,

նախաձեռնող ծիրքը, մինչդեռ Տիգրանը խորհրդանշում է բանական սկիզբ և օրենք, Νόμος¹¹:

Այդ և մի քանի այլ հանգամանքները չէին կարող վրիպել Տիգրան Բ-ի գլխավոր գաղափարախոս Մետրոդորոսի աչքից: Վերջինս եղել է «ծգտող» ստոյայի վառ ներկայացուցիչ¹²: Ուստի, մեր կարծիքով, Մետրոդորոսի ստեղծած քաղաքական դոկտրինի հիմքում պետք է ընկած լիներ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» գաղափարախոսությունը: Դա, թվում է առավել ևս համոզիչ, քանի որ Մետրոդորոսի պատվիրատու և հովանավոր Տիգրան Մեծն իր փառավոր նախնի Տիգրան Երվանդյանի անվանակիցն էր: Դրա մեկ այլ անուղղակի հաստատումը կարելի է համարել այն, որ հայկական ավանդության ու հնարավոր է նաև մեզ անհայտ այլ աղբյուրների վրա հենվող Մովսես Խորենացին ևս նույնացնում է Տիգրան Մեծին և Տիգրան Երվանդյանին: Հնարավոր է այդ զուգահեռները գոյացել են արդեն Ք. ա. I դարում հայոց արքունիքին կից մի տեսակ գաղափարախոսական կենտրոնում, որի ակադավոր անդամներն էին Մետրոդորոսը և իր սան Արտավազդը:

Եվս մի հետաքրքիր զուգահեռ՝ հայոց արքայազն Արտավազդն ունի բացահայտ նմանություն Քսենոփոնի վեպում պատկերված թագաժառանգ Տիգրանի հետ, իսկ վերջինիս ուսուցիչը զարմանալիորեն նման է Մետրեոդորոսին, անգամ իր ճակատագրով: «Կյուրոպեդիայում» Տիգրանի հույն ուսուցչին խանդի հողի վրա սպանում է

¹¹ Հունարեն Νόμος-ը թերևս համարժեք է, նոր ժամանակի լուսավորական մտածողների կողմից շրջանառության մեջ մտցրած, ֆրանսերեն police-ին: Սեկնելով այդ եզրը Լ. Ֆեկլը գրում է. «“Police” բառը մեզ մտցնում է իրավունքի, վարչարարության և կառավարման ոլորտ: Այդ հարցի վերաբերյալ միակարծիք են բոլորը, սկսած Ռոբեր Էտյենից..., և վերջացրած Ֆյուրբետյերով, որը 1690 թ. գրել է. «“Police”-ը օրենք է, վարվելակերպի կանոն, որը պետք է պահպանել՝ համուն պետության և մարդկային համակեցության. հակադրվում է բարբարոսությանը...»: Դեյլամարը, շարադրելով իր արժեքավոր «Տրակտատ police-ի մասին» գիրքը, առաջին ներածականում տալիս է “police” գաղափարի հիմնական սահմանումը... «Այն երբեմն օգտագործում են “police” իմաստով: Դա շատ ընդհանուր իմաստ է, որն ուներ այդ բառը երկար ժամանակ: Այն երբեմն օգտագործում են, - բացատրում է նա, - ցանկացած պետության կառավարման իմաստով և այդ իմաստով կարելի է բաժանել Միապետության, Ազնվապետության և Ժողովրդավարության...» (Цивилизация: эволюция слова. Боя за историю. М., 1991, с. 243):

¹² Степаян А., նշվ. աշխ., էջ 131:

հին բարքերը մարմնավորող հայոց արքան. Մետրոդորոսին սպանում է Սրտավազդի պապը՝ Միհրդատ Եվպատորը այն բանից հետո, երբ նրան քինախնդիր պոնտացու պահանջով հանձնում է անձամբ ինքը՝ Տիգրան Բ-ն: «Կյուրոպեդիայում» հույն փիլիսոփան մահն ընդունում է Սոկրատեսի պես հանգիստ և արժանապատվորեն, ինչպես վայել է իմաստունին: Նույն արքեստիպային պայմանաձևն են խաղարկում մեկ այլ դրամայի հերոսները, այս անգամ իրական Դայոց արքունիքում (Սենեկայից և Ներոնից մեկ դար ավելի վաղ):

Civil poli-ի տարածման մյուս բնորոշ գործիքներից էր հայոց թագուհի Կլեոպատրայի արքունական սալոնը: Տիկնանց տիկինը իր շուրջը հավաքել էր հույն փիլիսոփաներին, թատերգուներին և երիտասարդ արիստոկրատներին: Թագուհու սալոնի զարդն էին վերոհշյալ Մետրոդորոս Սկեպսացին և Ամփիկկրատես Աթենացին: Այդ է վկայում Պլուտարքոսը, որն իր «Կենսագրություններում» պատմում է նենգ մեքենայությունների և բանսարկությունների զոհ դարձած այդ երկու հույն փիլիսոփաների մասին. «Տիգրանի արքունիքում իր վերջը գտավ հռետոր Ամփիկկրատեսը, - գրում է հույն պատմիչը, - որին եթե արժե հիշատակել, ապա միայն նրա աթենական ծագման համար: Ինչպես պատմում են, նա իբրև վտարանդի ժամանեց Տիգրիսի Աելեկիա, և երբ նրան խնդրեցին ճառատարախոսության դասեր տալ՝ մեծամտորեն և հեզմաբար պատասխանեց. «Տաշտակի մեջ դելֆինը չի տեղավորվի»: Այնուհետև նա զնաց Տիգրանի կնոջ և Աիհրդատի դուստր Կլեոպատրայի արքունիք, բայց շուտով զրպարտվեց. նրան արգելեցին ամեն տեսակի շփում հույների հետ, և նա ինքն իրեն սովամահ արեց: Նա նույնպես պատվով թաղվեց Կլեոպատրայի կողմից, և նրա գերեզմանը գտնվում է Ասիայի մոտ (մի ինչ որ տեղի անուն այդ երկրում)» (XXII):

Ուշագրավ է, որ աթենացի փիլիսոփան արժանապատվությունից ցածր համարեց ապրելն ու դասավանդել Տիգրիսի Աելեկիայում՝ ըստ էության Պարթևական թագավորության ամենամեծ քաղաքում, որը գտնվում էր Տիգրոսի գրեթե անմիջական հարևանությամբ: Դրա փոխարեն նա նախընտրեց հաստատվել հայոց թագուհու պալատում, որում, ըստ երևույթին, անտիկ politesse-ի մակարդակը բավականին

բարձր էր, թերևս, ավելի բարձր, քան Միհրդատ Պոնտացու արքունիքում¹³, որտեղից սերում էր ինքը՝ Կլեոպատրան։ Հակառակ դեպքում Մետրոդորը չէր նախընտրի հայոց արքունիքը պոնտական թագավորի պալատին, իսկ Ամփիկրատեսն իր չհավանած Սելևկիայից, կմեկներ ոչ թե Հայաստան, այլ նույն Պոնտոս։ Պոնտական արքունիքում տիրող վայրի բարքերի մասին պատմում է նույն Պլուտարքոսը։ Նա կարեկցանքով է նկարագրում ազնվազարմ աթենուհի Միլետոցի Մոնիմեի տառապանքները։ Վերջինս ամուսնանալով Միհրդատի հետ, ըստ Պլուտարքոսի, դարձավ ոչ թե թագավորի կին, այլ նրա գերին։ «Նա օրերն անցկացնում էր սգո մեջ՝ անիծելով իր զեղեցկությունը, որը նրան տվեց տեր ամուսնու և բարբարոսական զնդան ամուսնության և տան օջախի փոխարեն։ Նա ստիպված էր ապրել Հունաստանից հեռու՝ միայն երազում տեսնելով այն երջանկությունը, որի համար նա փոխանակեց իսկական հելլենական կյանքի բարիքները» (XVIII)¹⁴։

Այլ էր պատկերը հայոց արքունիքում։ Խրախուսելով արիստոկրատական սալոնները և արմատավորելով *politesse*-ի ապրելակերպը՝ Տիգրանը ոչ միայն ձգտում էր քաղաքակրթել իր երկիրը, այլև համախառն ազնվատոհմիկ վերնախավը լուսավորյալ միապետության գաղափարների շուրջը։ Որոշ հետազոտողների համոզմամբ նույն նպատակին է ծառայել զարգացած և ուշ միջնադարում Եվրոպայում լայն տարածում ստացած կուրտուազային ծիսակարգը¹⁵։ Ավելի ցայտուն դա արտահայտվեց նոր դարաշրջանի լուսավորյալ միապետների պալատական կյանքում։ Հետազոտողների համոզմամբ, կուրտուազային կյանքը, առավել արդյունավետ քան որևէ այլ բան, համախմբում էր ազնվազարմ պատանիներին իրենց սենյորների շուրջը և այդ գործում առանձնահատուկ դեր էր հատկացվում սալոնի տիրու-

¹³ Հացունի Վ., Հայուհին պատմության մեջ, Վենետիկ, 1936։

¹⁴ Ինչպես ասվեց, Պլուտարքոսը բացարձակացնում էր հույներին և հռոմեացիներին՝ մնացած այլ ժողովուրդներին համարելով բարբարոս։ Ուստի նա կարեկցում էր այն հույներին, որ իրենց կամքին հակառակ հայտնվել են «բարբարոսական» միջավայրում, իսկ նրանց, ովքեր Մետրոդորոսի և Ամփիկրատեսի նման կամովին ծառայում էին արևելյան տիրակալներին և իրենց հյուրընկալած երկրներում տարածում հելլենական քաղաքակրթական արժեքներ, համարում էր ուրացյալ և անարժան։

¹⁵ Гуревич А., Категорич средневековой культуры. М., 1972.

հուն¹⁶: Ահա թե ինչու հայոց թագուհու պարտականությունների մեջ էր մտնում ներքաշել իր արքունիքի մեջ որքան կարելի է շատ ազնվազարմ երիտասարդների, որպեսզի նրանք կտրվեն իրենց նախկին միջավայրից, իսկ նրանց բարքերը մեղմվեն ու հղկվեն:

Այսպիսով ակներև է դառնում, որ Տիգրանը և իր մերձավորները նպատակաուղղված մշակում էին սոցիալական վարքածևի բոլորովին նոր չափանիշների, ոչ բնորոշ ավանդական հասարակությանը: Նրանց ջանքերի շնորհիվ Հայաստանում հնարավոր դարձավ նոր տիպի մարդու, անհատականության, գոյացում, որի վառ օրինակը Արտավազդն է: Վերջինս դարձավ իդեալական տիրակալի մարմնավորում, փիլիսոփա գահի վրա, այն էլ այնպիսի մեծ երկրում, ինչպիսին հին Հայաստանն էր: Հետևելով իր ուսուցիչ Մետրոդորոսին նա դարձավ ձգտող ստոյայի գաղափարների իրագործող: Ըստ էության, Մետրոդորոսին հաջողվեց այն ինչ չհաջողվեց Սենեկային՝ դաստիարակել նոր տիպի տիրակալի, որի մեջ ներդաշնակվում են իմաստասիրական հայեցողությունը (*vita contemplativa*) և կենսական ակտիվությունը (*vita activa*):

Այսպիսով սինոյկիայի և նոր տիպի ընտրախափի ստեղծմամբ Տիգրանն իր մայրաքաղաքում ձգտում էր ապահովել իշխանության բոլոր երեք ձևերի՝ դեմոկրատիայի, արիստոկրատիայի և միապետության հոմոնոմիա, ճիշտ այնպես, ինչպես «Կյուրոպեդիայում» պատկերացված է Քսենոփոնի իդեալական պետությունը:

**ЕРВАНД МАРГАРЯН
ИИ НАН РА**

ОБ ИСТОКАХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДОКТРИНЫ ДЕРЖАВЫ ТИГРАНА II

РЕЗЮМЕ

Возводя здание своей эллинистической империи Тиграну пришлось столкнуться с сильным сопротивлением внутри страны. Оппозицией

¹⁶ Ինչպես օրինակ երկարածամ էնկիդուն վարժեցվեց և ենթարկվեց Գիլգամեշին միայն այն բանից հետո, երբ վերջինս նրա մոտ ուղարկեց մի անառակ կին, որի պատճառով էնկիդուն կորցրեց իր վայրի ուժն ու ցասումը, իսկ Սամսոնին գայթակղեց և երկար մազերի հետ նախկին զորությունից զրկեց քաղաքակիրթ Ղալիլան:

внешнеполитическому курсу его выступила родоплеменная аристократия различных областей Великой Армении и сопредельных стран. Усиление власти эллинистического монарха влекло за собой падение их роли во внутриполитической жизни страны и ограничение их власти на местах. Античные авторы прямо указывают на то, что Тиграну приходилось применять жёсткие меры для подавления оппозиции армянской родоплеменной знати. Родовая аристократия сопротивлялась попыткам Тиграна эллинизировать страну, его попыткам приобщить её к городским формам жизни, сделать *urbanus, civilis*. С этой целью царём был предпринят насильственный синойкизм не только иноземцев, но и представителей армянской родовой аристократии в новую столицу. Таким образом Тигран стремился оторвать родовую знать от своих корней и «переплавить» в одном большом котле эллинистической культуры, превратив местных самовластных князей в обычных подданных империи и одновременно граждан эллинистического полиса.

Для обоснования своей империи Тиграном был создан своеобразный идеологический центр, где вырабатывались основные положения новой политической доктрины. По мнению исследователей идеологами Тиграновой империи выступали всё те же приглашённые греческие философы, и, в частности, Метродор Скепсийский. Надо полагать, что основные идеи или по образному выражению Ницше механизмы «фабрикации идеалов» они черпали в трудах позднеантичных авторов, которые начиная с эпохи предэллинизма искали выход из кризиса, поразившего античный полис, в ономии традиционных античных полисных и восточных монархических ценностей.

Основной задачей Тиграна было построение своеобразной просвещённой монархии, в которой царь управляет своими подданными не как деспот, а согласно законам разума и общественной необходимости, опираясь на значительную прослойку просвещённых подданных, прошедших школу морально-политического образования под руководством учителей-философов. Именно из этой элитарной прослойки царь собирался рекрутировать основную массу чиновничьего аппарата. В некотором смысле Тигран пусть ненадолго предвосхитил Римский принципат, своеобразную — «республиканскую монархию». Ему удалось примирить явления, прежде считавшиеся непримиримыми и взаимоисключаемыми — республиканские идеалы и индивидуализм. Наиболее ярко это сочетание, своеобразный синкретизм проявился в образе Артавазда, царя-интеллигента, пожалуй одного из самых способных учеников Метродора.